

Jaarboek
Parlementaire Geschiedenis
2011

***Waar visie ontbreekt,
komt het volk om***

Redactie:
Carla van Baalen
Hans Goslinga
Alexander van Kessel
Johan van Merriënboer
Jan Ramakers
Jouke Turpijn

Centrum voor Parlementaire Geschiedenis,
Nijmegen

Boom – Amsterdam

Foto omslag: Paul Babeliowsky / Rijksmuseum Amsterdam
Vormgeving: Boekhorst Design B.V., Culemborg

© 2011 Centrum voor Parlementaire Geschiedenis, Nijmegen

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

ISBN 978 94 6105 546 0
NUR 680

www.uitgeverijboom.nl

Inhoud

Ten geleide	9
--------------------	---

Artikelen

<i>Henri Beunders</i> , De terugkeer van de klassenstrijd. De angst van de visieloze burgerij voor 'de massa' lijkt op die van rond 1900	15
<i>Patrick van Schie</i> , Ferm tegenspel aan 'flauwekul'. De liberale politiek-filosofische inbreng in het Nederlandse parlement: voor individuele vrijheid en evenwichtige volksinvloed	29
<i>Arie Oostlander</i> , Aan Verhaal geen gebrek. Over de noodzaak van een betrouwbaar kompas voor het CDA	41
<i>Paul Kalma</i> , Het sociaaldemocratisch program... en hoe het in de verdrukking kwam	53
<i>Erie Tanja</i> , 'Dragers van beginselen.' De parlementaire entree van Abraham Kuyper en Ferdinand Domela Nieuwenhuis	67
<i>Koen Vossen</i> , Een Nieuw Groot Verhaal? Over de ideologie van LPF en PVV	77
<i>Hans Goslinga en Marcel ten Hooven</i> , 'De vraag is of de democratie blijvend is.' Interview met J.L. Heldring	89

Spraakmakend debat

<i>Peter van der Heiden</i> , De persoonlijke garantie van de premier aan de fractieleider van GroenLinks. Het Kunduzdebat in de Tweede Kamer, 27 januari 2011	101
--	-----

Egodocumenten/Bronnen

<i>Johan van Merriënboer</i> , Appèl voor een christelijk geïnspireerde volkspartij. De getuigenis van Piet Steenkamp van 8 juni 1968	113
---	-----

Interview

<i>Hans Goslinga en Jouke Turpijn</i> , 'Te grote ongelijkheid is slecht voor een samenleving.' PVDA-leider Cohen houdt vast aan middenkoers om tweedeling te voorkomen	123
---	-----

Herinneringen/necrologie

<i>Ruud Koole</i> , Partijvoorzitter tussen actie en regeringsverantwoordelijkheid. Ien van den Heuvel (1927-2010)	133
--	-----

<i>Jan Franssen</i> , In memoriam Albert Jan Evenhuis (1941-2011)	139
<i>J. Th. J. van den Berg</i> , Politicus op verzoek. Jan Vis (1933-2011)	143
<i>Wim Slagter</i> , Een samenbindend bestuurder die altijd leraar bleef. Klaas de Jong Ozn. (1926-2011)	147
<i>Peter Kooijmans</i> , Publiek welzijn als persoonlijke missie. Max van der Stoel (1924-2011)	151

Parlementaire kroniek

<i>Jan Ramakers</i> , Het parlementaire jaar 2010-2011	157
--	-----

Recensies

<i>Bert van den Braak</i> , Van heerensociëteit naar politieke marktplaats	187
<i>Bert de Vries</i> , De rode dominee A.S. Talma	188
<i>Wim Slagter</i> , Hand- en spandiensten van Wilhelmina en het einde van een tijdperk	190
<i>Gert Schutte</i> , Parlementaire geschiedenis als open boek	193
<i>Willem Camphuis</i> , Zestig jaar SER: inbreng, werking en invloed	195
<i>Marloes van de Kolk</i> , Het GPV: de padvindsters van het Nederlandse parlement	196
<i>Piet Hagen</i> , Fedde Schurer, een Friese atoompacifist	198
<i>Friso Wielenga</i> , Politieke onrust en continuïteit: regering en parlement in de jaren 1963-1967	200
<i>Marij Leenders</i> , Daadkracht loont	203
<i>Rutger Zwart</i> , Macht en ideologie	205
<i>Anne Bos</i> , Peper in perspectief	208
<i>P.P.T. Bovend'Eert</i> , Het politieke proces dat leidt tot coalitiewisselingen	210
<i>Pepijn Oomen</i> , Kwaliteit maar nog steeds geen regeringsbeleid. Een geschiedenis van GroenLinks	211
<i>Eric Jurgens</i> , De Eerste Kamer; een omstreden gremium	213
<i>Hilde Reiding</i> , Functioneren aan het einde van de fuik	215
<i>Peter van Griensven</i> , Nederlandse democratie in crisis?	217
<i>Hélène van Beek</i> , Haagse ambtenaren; onderschatte macht	219
<i>Hilde Reiding</i> , Een platoonse democratie	222
<i>Sarah L. de Lange</i> , Het populisme en de pvv	224
<i>Charlotte Brand</i> , Kabinetsformaties in Nederland: een mysterieus pokerspel	226

Signalementen

<i>Alexander van Kessel en Jan Ramakers</i> , Gesignaleerd	231
--	-----

Lijst van afkortingen

235

Over de auteurs en de redactie

237

Ter herinnering aan Willem Breedveld (1945-2010)

Ten geleide

‘Wer Visionen hat, sollte zum Arzt gehen,’ zei de sociaaldemocratische Bondskanselier Helmut Schmidt in een verkiezingscampagne in 1980. Schmidt was een uitgesproken *Realo* met een vlijmscherpe tong. Naar verluidt richtte hij zich tot zijn partijgenoot Willy Brandt die wel eens last had van ‘visie’. Joop den Uyl – geen vriend van Schmidt, wél van Brandt – leed aan hetzelfde euvel. ‘Waar visie, waar uitzicht ontbreekt, komt het volk om,’ aldus luidde de uitsmijter van de regeringsverklaring die Den Uyl op 28 mei 1973 aflegde in de Tweede Kamer. Een mooi thema voor het *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2011*.

Want op het engagement van Den Uyl volgde de no-nonsense van de jaren tachtig en negentig: Helmut Schmidt, Lubbers en Paars. De politiek verzakelijkte, ideologische veren werden afgeschud en de politieke elite vervreemde zich steeds meer van het kiezersvolk. ‘Een-partijstaat Nederland’ luidde de kop boven een vooruitziend artikel van J.W. Oerlemans in *NRC Handelsblad* van 14 februari 1990. De auteur uitte daarin zijn grote bezorgdheid over het democratisch gehalte van de machtsvorming en de machtsuitoefening in Nederland. Het was één pot nat. Sindsdien stemt een groeiend aantal kiezers niet meer op het politieke midden. Zonder visie komt het volk om. Sinds Fortuyn hebben de lager opgeleiden zich van het midden afgewend. Wat ontbreekt er aan het ‘Grote Verhaal’ van liberalen, christendemocraten en sociaaldemocraten?

In 1999 schreef politiek commentator Willem Breedveld dat burgers behoefte hebben aan drama en aan strijd om zich in moeizame afwegingen te kunnen herkennen. De politiek moest volgens hem meer leiding geven aan het debat, op hoofdlijnen haar nek uitsteken en zich niet verschansen. Het was de moeite waard toch nog eens naar het kabinet-Den Uyl te kijken dat het onderste uit de kan wilde halen en op alle fronten de strijd aanging: ‘Dat ging er misschien onbesuisd aan toe, te onbesuisd. Maar die strijd gaf mensen wel het gevoel dat de politiek er toe doet, de moeite waard is om je ermee bezig te houden. Nu is het een grote grijze gehaktbal. Welke regering er zit, doet er niet toe en iets te kiezen valt er ook al niet. Alleen daarom al ben ik geneigd te zeggen: een scheutje Den Uyl graag, dat zou stellig geen kwaad kunnen.’²¹

In een prikkelende inleiding ontleedt *Henri Beunders*, hoogleraar geschiedenis, media en cultuur te Rotterdam, de teloorgang van de visieloze politieke elite in het afgelopen decennium. Na het echec van de polarisatiestrategie onder Lubbers en het afschrijven van ideologieën onder Kok, Van Mierlo en Bolkestein klonterden liberalisme, christendemocratie en sociaaldemocratie samen in het midden van de polder. Intussen onstond een nieuw Nederland onder invloed van turbokapitalisme, de multiculturele samenleving en de groeiende tegenstelling tussen hoger opgeleiden en de rest. De grote massa voelt zich onbegrepen, en de elite ziet dat niet of wil haar verantwoordelijkheid niet nemen. Wat we de laatste tien jaar zien, aldus Beunders, is de terugkeer van de klassenmaatschappij.

Ferm tegenspel bieden aan ‘flauwekul’ van andere partijen: dat was volgens Frits Bolkestein de essentie van de liberale inbreng in parlementaire debatten door de jaren heen. *Patrick van Schie*, de directeur van de Teldersstichting van de vvd, laat zien dat deze uitspraak past in een liberale traditie, waarbij de individuele vrijheid vooropstaat als ‘politieke prioriteit nummer één’. Burgers moeten volgens liberalen altijd beslissende invloed kunnen blijven uit-

oefenen op de besluitvorming. Hij breekt onder meer een lans voor referenda bij fundamentele staatkundige vraagstukken om ‘een van de burgers losgezongen parlement’ tot de orde te kunnen roepen.

Arie Oostlander, oud-directeur van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, grijpt terug naar het traditionele christelijke erfgoed en de herbronning van het CDA in de jaren zeventig van de vorige eeuw. Kernbegrippen zijn gerechtigheid, solidariteit, gespreide verantwoordelijkheid en rentmeesterschap. Het ‘Grote Verhaal’ van het CDA werkt nog steeds, mits leiders niet tekortschieten. De partij zou voorop moeten lopen bij maatschappelijke ontwikkelingen. Het CDA begrijpt de waarde van het geloof voor de politiek. Dat is een voordeel in het politieke debat met moslims. Verder zou het CDA samen met Europese zusterpartijen sturing moeten geven aan de EU, tegen eenzijdig marktdenken en scepticisme. Daarmee zou het CDA volgens Oostlander effectief stelling kunnen nemen tegen het hedendaagse populisme.

Paul Kalma, oud-directeur van de Wiardi Beckman Stichting van de PvdA, beschrijft de historische ontwikkeling van het programma en de strategie van zijn partij binnen de Nederlandse context. De klassieke kern is volgens hem ‘de emancipatie van de arbeidersklasse respectievelijk van degenen aan de onderkant van de inkomens- en kansenverdeling – in politiek en cultureel maar vooral in sociaal opzicht’. In de jaren negentig liet de PvdA zich langzaam de neoliberale consensus inzuigen. Daar ligt de belangrijkste oorzaak van haar verregaande programmatische en electorale verzwakking. Het groeiende onbehagen van lager opgeleiden werd onvoldoende waargenomen. De PvdA verzuimde haar eigen programma scherp neer te zetten, de links-rechtstegenstelling vervaagde. Kalma bepleit een bundeling van linkse krachten en doelbewuste politisering. De gepassioneerde strijd om het algemeen belang is essentieel in een krachtige democratie. Wat dat betreft valt er lering te trekken uit de periode waarin de PvdA geleid werd door Den Uyl.

Historica *Erie Tanja* analyseert het weinig succesvolle debuut van twee prominente erf-laters van de christendemocratie en het socialisme in het Nederlandse parlement: Abraham Kuypers en Ferdinand Domela Nieuwenhuis. Zij bleken niet alleen representanten van uitgesproken nieuwe denkbeelden, maar hanteerden ook een nieuwe stijl van politiek bedrijven. Hun emotionele, op de achterban gerichte getuigenispolitiek botste met de negentiende-eeuwse liberale parlementaire cultuur.

Koen Vossen, verbonden aan het Instituut Politieke Wetenschap van de Universiteit Leiden, analyseert de overeenkomsten en de verschillen tussen de ideeën van LPF en PVV en probeert beide partijen te plaatsen binnen het geheel van bestaande ideologische stromingen. Het grote verhaal is ‘een soevereine democratie met één dominante en eeuwenoude cultuur die elite en volk met elkaar verbindt’. De thematiek is ook dezelfde: modernisering van overheid en verzorgingsstaat, gebrek aan leiderschap en verdediging van de westerse cultuur. De jaren zestig, de linkse elite en de islam moeten het daarbij vooral ontgelden. Toch komt Vossen op basis van een overtuigende analyse tot de conclusie dat de LPF onder de liberale hoofdstroming kan worden gerekend, terwijl de PVV eerder ‘nationaal-populistisch’ of ‘populistisch radicaal rechts’ is, een etiket dat past bij een andere politieke familie.

In een gesprek met *Hans Goslinga* en *Marcel ten Hooven* vraagt J.L. Heldring, de nestor onder de politieke columnisten, zich af of de democratie wel blijvend is. Zij wordt niet uitsluitend door de rede geregeerd en staat een verenigd Europa in de weg. Tot op dit moment blijft het echter het slechtste systeem op alle andere na die zijn beproefd. Volgens Heldring is

het nog maar de vraag of het volk ten onder gaat wanneer visie ontbreekt. Idealisme is geen aanbeveling. Belangrijker is 'leiderschap dat uitgaat van een realistische kijk op de wereld en de menselijke natuur'. Dat partijen intellectueel een beetje droog zijn gelopen, is geen ramp. Een gebrek aan competent leiderschap is erger.

In de rubriek 'Sprakmakend debat' presenteert *Peter van der Heiden* het debat in de Tweede Kamer over de uitzending van een politietrainingsmissie naar de Afghaanse provincie Kunduz. Centraal daarin stond de vraag of premier Rutte erin zou slagen de oppositie de hand te reiken en voldoende steun zou krijgen, ondanks tegenstemmen van de PVV. De positie van de nieuwe leider van GroenLinks, Jolande Sap, die Rutte steunde, stond daarbij op het spel. Haar fractie maakte deel uit van de oppositie en haar partij was aanvankelijk tegen de missie.

Het egodocument sluit nauw aan bij het thema 'Waar visie ontbreekt...'. Het betreft een hartstochtelijk pleidooi van CDA-peetvader Piet Steenkamp voor een moderne, christelijk geïnspireerde volkspartij op een partijcongres van de KVP in 1968. *Johan van Merriënboer* plaatst Steenkamps getuigenis in zijn historische context.

Hans Goslinga en *Jouke Turpijn* spraken ten slotte met Job Cohen over zijn eerste jaar als politiek leider van de PvdA. Het is de klassieke opdracht van de sociaaldemocratie om werkers van hoofd en hart te verenigen. Cohen heeft moeten wennen aan zijn rol als oppositieleider tegen het minderheidskabinet-Rutte. De PVV heeft heel veel macht, maar neemt geen verantwoordelijkheid. Dat vindt hij een belangrijke weeffout. Op het terrein van Europa en de buitenlandse politiek is Rutte afhankelijk van de oppositie. Cohen: 'Wat wij zeggen gebeurt. Hij kan niet anders.'

Het *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis* is een uitgave van het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis, verbonden aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Het *Jaarboek* wil in zo breed mogelijke kring belangstelling wekken voor de Nederlandse parlementaire geschiedenis. Het probeert dit te bereiken door naast wetenschappelijke ook opiniërende artikelen op te nemen, alsmede egodocumenten en herinneringen aan onlangs overleden prominente politici, boekbesprekingen en een kroniek van het afgelopen parlementaire jaar. Doorgaans liggen actuele thema's of gebeurtenissen ten grondslag aan de onderwerpskeuze van de historische artikelen. In het *Jaarboek* komen niet alleen wetenschappers aan het woord, maar ook journalisten en (oud-)politici. In alle bijdragen is het Nederlandse parlement in een nabij of ver verleden uitgangspunt van beschouwing; zijn positie en handelen sinds de opkomst van het parlementaire stelsel in 1848 staat steeds centraal.

Het *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis* kwam mede tot stand dankzij de steun van het bestuur van de Stichting Parlementaire Geschiedenis (mr. Th.C. de Graaf, W.I.I. van Beek, dr. G.A.M. Beekelaar, drs. A.M.C. Eijssink, mr. S. van Haersma Buma en drs. A. Slob) en de wetenschappelijke raad (prof.dr. R.A.M. Aerts, prof.dr. J.Th.J. van den Berg, prof.mr. C.A.J.M. Kortmann en prof.dr. G. Voerman) die de Stichting, het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis en de redactie met waardevolle adviezen terzijde stonden. Onze dank gaat tevens uit naar Irene Helsen voor de secretariële ondersteuning en naar Suzanne de Lijser die de illustraties verzorgde.

Ten slotte staan wij op deze plaats stil bij Willem Breedveld, die vorig jaar oktober na een kort ziekbed overleed. Willem was trouw redactielid vanaf de allereerste editie van het *Jaarboek*,

Minister-president Jan Peter Balkenende, zijn politiek assistent Jack de Vries en Willem Breedveld als interviewer in het Torentje, 16 mei 2006

[Foto: Hollandse Hoogte – Werry Crone]

in 1999. In de twaalf jaren waarin hij lid was, heeft de redactie dankbaar gebruik gemaakt van zijn buitengewone kennis van de Haagse politiek en van zijn contacten daarbinnen. Zijn vermogen verbanden te leggen en prikkelende vragen te stellen, zijn niet-aflatende nieuwsgierigheid en enthousiasme zullen wij niet vergeten, maar bovenal zullen wij Willem herinneren vanwege zijn warme persoonlijkheid, als een buitengewoon aimabele man.

*Carla van Baalen
Hans Goslinga
Alexander van Kessel*

*Johan van Merriënboer
Jan Ramakers
Jouke Turpijn*

Noten

- 1 Willem Breedveld, 'Heimwee naar Den Uyl', *Roodkoper. Onafhankelijk maandblad voor cultuur, religie en politiek* 3 (1999), september, p. 7.

Artikelen

De terugkeer van de klassenstrijd

De angst van de visieloze burgerij voor ‘de massa’ lijkt op die van rond 1900

Henri Beunders

Inleiding

Dit jaarboek staat in het teken van de Bijbelse spreukendichter die in Spreuken (11:14) zegt: ‘Door gebrek aan visie gaat het volk ten onder, een keur van raadgevers brengt het tot bloei’, al wordt het laatste deel van deze spreuk stevast weggelaten.¹ Iets verderop in het Boek der Spreuken (29:18) staat: ‘Zonder profetie vervalt het volk tot bandeloosheid, wie de wet in acht neemt, is gelukkig.’² Beide spreuken zijn te vinden in de vertaling van het Nederlands Bijbelgenootschap uit 2004.

Er zijn ook oudere vertalingen die het net weer even anders zeggen. Zo haalde premier Balkenende in september 2003, in een rede over de multiculturele samenleving na de herdenking van de aanslag op de Twin Towers ook het Bijbelwoord aan, maar vertaalde 11:14 aldus: ‘Zonder visie verwildert het volk.’³ Of hij bewust beide spreuken samenvoegde is niet bekend, maar terugkijkend vanuit 2011 is deze woordkeuze wel ironisch. Geert Wilders was toen nog immers een tamelijk onbekend vvd-Kamerlid.

De bekendste uitspraak over visie is, zoals bekend, van premier Den Uyl. Hij sloot zijn eerste regeringsverklaring in 1973 – waarin hij zijn plan voor de ‘spreiding van kennis, macht en inkomen’ ontvouwde – af met de woorden: ‘Ik hoop dat in deze regeringsverklaring iets heeft doorgeklonken van wat de spreukendichter in het Oude Testament bedoelde met de woorden: “Waar visie, waar uitzicht ontbreekt, komt het volk om.”’⁴ Ook dit was een vrije vertaling, daar het woord ‘uitzicht’ niet in Spreuken te vinden is.⁵ Volgens sommige commentatoren had Den Uyl, als gereformeerde toch Bijbelvast, deze uitspraak niet uit Spreuken, maar was het een vertaling van de Engelse uitspraak: ‘Where there is no vision, the people perish’.

Wat de Bijbel overigens onder visie verstaat, is bron van vele debatten onder Bijbel-exegeten. Sommige zeggen dat met het woord visie het woord van God wordt bedoeld, andere menen dat het woord visie van visioen komt, een droomverschijning.

Ik sluit niet uit dat een van de raadgevers van Den Uyl de tekst had gehaald uit toespraken van met name Amerikaanse presidenten, die deze tekst meer dan eens in hun inaugurele rede gebruikten. De bekendste toespraak waarin deze werd gebruikt is de eerste inaugurele rede van president Franklin D. Roosevelt, uitgesproken op 4 maart 1933, te midden van de zwaarste economische en financiële crisis die Amerika ooit had beleefd. Ik had graag gezien dat premier Rutte deze tekst in de troonrede of de regeringsverklaring in september had overgenomen. Dan hadden we weer een fors staaltje van retorische visie mogen aanhoren. Want wat zei Roosevelt over de oorzaken van de toenmalige crisis? Dit:

Plenty is at our doorstep, but a generous use of it languishes in the very sight of the supply. Primarily this is because the rulers of the exchange of mankind’s goods have failed,

through their own stubbornness and their own incompetence, have admitted their failure, and abdicated. Practices of the unscrupulous money changers stand indicted in the court of public opinion, rejected by the hearts and minds of men.

True they have tried, but their efforts have been cast in the pattern of an outworn tradition. Faced by failure of credit they have proposed only the lending of more money. Stripped of the lure of profit by which to induce our people to follow their false leadership, they have resorted to exhortations, pleading tearfully for restored confidence. They know only the rules of a generation of self-seekers. They have no vision, and when there is no vision the people perish.⁶

Dit artikel gaat over de visieloosheid van de drie grote politieke stromingen die ons land kenmerkten: die van het liberalisme, de christendemocratie en de sociaaldemocratie. Die visieloosheid wordt al enige decennia opgemerkt, en gehekeld, al kan men erover twisten of de betiteling door premier Ruud Lubbers van Nederland als ‘de bv Nederland’ en de vlag waaronder de Paarse kabinetten (1994-2002) – individuele autonomie, pragmatisme en technocratie – niet toch ook een soort visie betekenden.

Zeker is dat in deze laatste twee opvattingen over het landsbestuur het woord polarisatie niet voorkwam. De grote partijen, schreef historicus Piet de Rooy in 1998, ‘klonteren in doodsnood’ samen in het midden, zodat de ideologische verschillen steeds minder zichtbaar werden.⁷ Ze klonterden daar samen in het midden omdat daar de meeste – zwevende – kiezers te vinden zouden zijn, en ook omdat deze partijen kaderpartijen – ook wel bestuurderspartijen genoemd – waren geworden. Het optooien van de partij met ‘ideologische veren’ werd als ouderwets en zelfs folkloristisch beschouwd.

Het hoogtepunt dan wel dieptepunt van die viseloze technocratie waren de kabinetten Paars (1994-2002): alle burgers autonoom – abortus, euthanasie – en genoeg consumptie-pulletjes voor iedereen. ‘Nederland is af’ was toen een veelgehoorde uitspraak.

Het is achteraf verbazingwekkend hoe armzalig de toenmalige ‘keur van raadgevers’ moet zijn geweest. Er was geen marxist meer te vinden die over dialectiek kon onderwijzen, en ook geen kenner van het werk van de Franse Bijbel- en godsdienstexpert René Girard. Hij dankt zijn roem en schare volgelingen aan het idee van de ‘mimetische begeerte’, de theorie dat hoe meer de mensen gelijk worden, hoe groter de afgunst wordt, hoe sneller er een crisis ontstaat. En die crisis is alleen op te lossen door zondebokken aan te wijzen, hen te verdrijven of te doden om zo de rust te herstellen. De moord op Fortuyn en Van Gogh en de ‘uitdrijving’ van Hirsi Ali voldoen geheel aan Girards theorie. *Aber das war einmal*.

We leven nu in 2011, en kunnen terugkijken op een driest decennium, maatschappelijk en vooral ook politiek. Verschrompeling van het viseloze midden, en opkomst van de radicalere linker- en rechtervleugels, SP en PVV. Visieloosheid activeert blijkbaar inderdaad bijna volautomatisch extremere visies.

Maar, ondanks alle waarheden van de dialectiek in de geschiedenis, suggereert deze dialectiek ook iets luchthartigs. Ach ja, gisteren waren lange rokken in de mode, vandaag ultrakorte.

De kern van mijn betoog zal evenwel zijn dat de afgelopen decennia drie structurele ontwikkelingen hebben laten zien die we – nu het opgewonden debat over ‘de islam’ enigszins aan het luwen is – pas in volle omvang kunnen waarnemen. De eerste ontwikkeling is

het effect van de multiculturele samenleving, de tweede die van de effecten van het turbo-kapitalisme. En de derde is de – in mijn ogen nog funestere – komst van de ‘diplomademocratie’.

Deze ontwikkelingen hebben geleid tot een nieuw Nederland. Enerzijds heeft dit geleid tot, wat ik eerder noemde, *Archipel Nederland*⁸: iedereen trekt zich terug op een eigen fysiek dan wel mentaal eiland, en anderzijds tot een *klassenmaatschappij*, waarbij 30 procent van de bevolking – de hoger opgeleiden – regeert over de overige 70 procent, de lager of middelbaar opgeleiden. De groeiende inkomensverschillen én de uitsluiting van alle lager opgeleiden uit vrijwel alle bestuursfuncties vormen samen een misschien wel pro-torevolutionaire situatie, niet alleen in Nederland maar in veel landen van het Westen. Het ‘populisme’ van met name SP en PVV, kan men zien als een poging om deze revolutie te voltooien, maar ook als een poging om deze juist te verhinderen. De PVV gedraagt zich immers al een jaar als een zeer loyale gedoogpartner die het kabinet-Rutte in het zadel houdt.

De reactie van de gezeten, doorgeleerde burgerij op de ‘opstand der burgers’ in 2002, en het aanhoudende protest van vooral de PVV, door de tegenstanders steevast als ‘populisme’ aangeduid (hoewel dit glibberige begrip daarbij zelden wordt gedefinieerd) is er een van afkeer en vooral van angst.

Om de enorme veranderingen in de afgelopen tien jaar te schetsen, zal ik drie historische vergelijkingen maken. De eerste is de periode 1990-2001. Toen kwam de democratiekritiek van links, na 2001 kwam de democratiekritiek van rechts. De tweede vergelijking is die met de naziperiode. Fortuyn en Wilders zijn de afgelopen tien jaar immers voortdurend vergeleken met fascist en nazi’s, ook in vorige edities van dit *Jaarboek*, en cultuurhistoricus Thomas von der Dunk ontketende in april 2011 nog een relletje door de PVV met de NSB te vergelijken.⁹ Het wordt tijd dat de historische vergelijking eens gericht wordt op de andere partijen in de politiek. Daartoe zal ik de reactie vanaf 2011 van ‘het weldenkende deel der natie’ vergelijken met de reacties van de gezeten burgerij rond 1900 op de opkomst van ‘de massa’, aan de hand van het magnum opus van Jan Romein over die millenniumwende, *Op het breukvlak van twee eeuwen*. De huidige reacties vertonen, naast verschillen, namelijk nogal wat overeenkomsten. De overeenkomsten zijn angst en het inzetten van allerlei mechanismen om zich enerzijds van haar schuld te ontdoen, en anderzijds zich via allerlei sociaalpsychologische afweermechanismen voor te doen als ‘de betere mens’, en dus gerechtigd om over anderen te besturen.

De kern van het onderhavige artikel is de terugkeer van de klassenmaatschappij.

Eens kwam democratiekritiek van links, nu van rechts

Het debat over de parlementaire democratie heeft tussen 2001 en 2011 een *volte-face* doorgemaakt als het gaat om de kritiek op de democratie. Tot de komst van Fortuyn kwam de democratiekritiek voornamelijk van links, sindsdien komt de democratiekritiek van rechts. Door de opkomst van ‘het populisme’ zijn de meeste andere partijen als een blad aan de boom omgedraaid, en zijn politicologen en andere ‘systeemcritici’ van criticus van de ver-tegenwoordigende democratie veranderd in fanatieke verdedigers van de ‘democratische rechtsstaat’, ofwel de status quo. Geen groter conservatief dan de bekeerde rebel.

Dit neoconservatisme van de voormalige linkse intelligentsia heeft in het afgelopen decennium bizarre vormen aangenomen. Het nieuwerwetse geloof dat de bestaande democratische

rechtsstaat de beste aller werelden is, die niemand mag aantasten of veranderen, gaat namelijk gepaard met een bijna revolutionaire verandering in de kijk op mens, maatschappij en wereld. Waar vroeger polarisatie het modewoord was, geldt nu een organisch wereldbeeld als het beste aller tijden, ook als de christendemocratie daar altijd patent op had. En het kernwoord in dat nieuwe wereldbeeld is fatsoen. Dat dit organische wereldbeeld een schaamlap is voor het behoud van de eigen posities, zal ik proberen aan te tonen. Opmerkelijk hierbij is dat over de hele breedte van intellectueel Nederland de sixties intussen de schuld krijgen van de teloorgang van waarden als solidariteit en vertrouwen.¹⁰

Bij de bespreking van het 'eender en anders' van de huidige millenniumwende en die van rond 1900, springt er in elk geval al één verschil uit. Toen heerste de angst voor de bacteriologische besmetting door 'de massa' van de goede, gezonde burgerij. Nu beleeft de neurobiologie een opmerkelijk hoogtepunt: *Wij zijn ons brein, Vrije wil bestaat niet*, het zijn titels van kassuccessen.¹¹ Waarom? Mijn interpretatie is, in lijn met mijn stelling over de huidige klassenstrijd, deze: 'Sorry, mensen, wij zijn ons brein, wij doen wat onze genen ons opdragen, wij hebben zélf dus geen verantwoordelijkheid.' Dit past geheel bij de intussen breed gedeelde opvatting dat die sixties-generatie wel het pluche wilde bekleden, graag zelfs, maar zich ook daarna nog altijd wilde blijven presenteren als de anti-elite, dus zonder de verantwoordelijkheid die bij een elite past. Maar terwijl vroeger de elites in roerige tijden gemakkelijk meedeinden met de nieuwe, andersdenkende generaties, is dit nu helemaal niet het geval.¹² De regerende klasse van hoger opgeleiden vindt het nu geheel vanzelfsprekend dat zij over de anderen regeert, en dit geldt niet alleen voor het parlement maar voor bijna alle bestuurslagen, van semioverheid tot het maatschappelijk middenveld. De lager opgeleiden zijn uit alle functies verdreven, op de sportkantine na misschien. De bestuurskundigen Mark Bovens en Anchrit Wille hebben deze ontwikkeling in hun dit jaar in handeseditie verschenen studie *Diplomademocratie*, en de socioloog en langjarig WRR-lid Imrat Verhoeven in zijn studie *Burgers tegen beleid* met veel en onthutsende cijfers aangetoond.¹³

Na het drama van de 'Een-partijstaat Nederland' (1990) en het 'Multiculturele drama' (2000), is deze 'Diplomademocratie' het huidige drama, daar deze ontwikkeling de opkomst van het populisme gedeels kan verklaren.

'Een-partijstaat Nederland'

Tot eind 1989 werden de Midden- en Oost-Europese landen steevast het 'Oostblok' genoemd, wegens de dominantie van de Sovjet-Unie en het communisme. Dat verkruiemde in een revolutie van bovenaf en van onderop. Enige maanden later schreef de hoogleraar moderne geschiedenis aan de Erasmus Universiteit, J.W. Oerlemans, in *NRC Handelsblad* een polemisch stuk met de titel: 'Een-partijstaat Nederland'.¹⁴ Was het, vergeleken met dat 'Oostblok', wel zo veel beter gesteld met de Nederlandse democratie? Nee dus. Na de ondergang van het Derde Rijk waren de westerse democratieën de glorieuze kampioenen van de vrijheid, kritiekloos aanvaard. Deze 'politieke excuuscultuur' werd nog eens versterkt door die permanente aanwezigheid van socialistische terreursystemen aan de andere kant van de Elbe. Als gevolg van het ontbreken van elk fundamenteel wantrouwen tegen de democratische machtsvorming had zich echter een gesloten circuit van partijleden ontwikkeld.

De sociaaldemocraten waren een beetje liberaal geworden, de liberalen een beetje sociaaldemocratisch, en de christendemocraten van allebei wat. 'Het gevolg is dat wij, afgezien van

wat politiek kleingood ter linker- en ter rechterzijde, en van de vriendelijke triangel van D66, in feite te maken hebben met een eenpartijstelsel.’

Dit had volgens Oerlemans funeste gevolgen. Want ‘als de partij geen duidelijke ideologische belangen meer heeft, resteert eigenlijk maar één soort belang: zijn eigenbelang, dat wil zeggen zijn sociale status, zijn carrièrekansen, zijn publieke bekendheid, zijn ijdelheid’. In zijn ogen bestaat het beroep van politicus vrijwel uitsluitend uit de opdracht verantwoordelijkheid te dragen en verantwoording af te leggen. Edoch: ‘Een politicus die niet (meer) over een eigen ideologisch en morele kern beschikt, wordt in zekere zin onbetrouwbaar.’

Het gevolg was ‘een zekere oligarchisering’, ja, ‘een zekere feodalisering van het politieke bedrijf. Binnen het machtsblok van de drie grote partijen werden alle openbare functies van belang verdeeld, inclusief vele zetels in de top van de bureaucratie. Slechts 4 procent van de kiezers was partijlid, en daarvan kwam slechts een tiende ter vergadering. Dus kon het algemeen kiesrecht nauwelijks nog een correctieve functie hebben en was ‘het begrip democratie hier nauwelijks nog van toepassing’. Sterker, niemand leek zich zorgen te maken over de vergaande vervreemding tussen kiezers en ‘gekozenen’ die hij liever ‘gecoöpteerden’ noemde.

Deze ontwikkeling was behalve wegens de ontbrekende legitimiteit ook om praktische redenen funest: ‘Het komt erop neer dat het enorme reservoir aan ervaring, kennis van zaken en kwaliteitsbewustzijn dat in de burgerij is aan te treffen, politiek vrijwel geheel is uitgeschakeld.’ Kortom: omdat er een ‘vrijwel gesloten machtsircuit is dat vrijwel ongecontroleerd zijn gang kan gaan’ konden we volgens Oerlemans in Nederland eigenlijk niet meer spreken van het beginsel van ‘de volkssoevereiniteit’, en ook niet van een representatieve vertegenwoordiging.

In het debat dat volgde, werd de historicus overladen met kritiek. En de politieke praktijk luisterde er al helemaal niet naar. In 1994 kwam immers het eerste Paarse kabinet tot stand van de voorheen gezworen vijanden VVD en PVDA, met als *kingmaker* D66-leider Hans van Mierlo, die vooral gedreven leek door de wens eindelijk het CDA – ‘We run this country’ – uit het eeuwige centrum van de macht te verdrijven, en door persoonlijke afgunst jegens zijn vroegere schoolgenoot Ruud Lubbers (‘Waarom is het bij hem wel gebeurd en bij mij niet?’ verzuchtte hij in 1989).¹⁵ Het resultaat was de samensmelting tussen kapitalisme en socialisme, en wat ‘leuke dingen’ voor de autonome burgers van D66 – abortus, euthanasie, homohuwelijk.

VVD-leider Bolkestein hield in 1990 de Thorbecke-lezing waarin hij pleitte voor meer onderscheid tussen de partijen: ‘De kiezers moeten het gevoel hebben dat er iets te kiezen valt.’ Dat was vóór Paars I en zeker vóór Paars II. In 1998 hield Bolkestein weer de Thorbecke-lezing, en sprak onder andere over die ‘eenpartijstaat’ van Oerlemans. De titel luidde: ‘Weg met de romantiek of: wat is eigenlijk het probleem?’¹⁶ Over dat geklaag op de vertegenwoordigende democratie zei hij: ‘Wat is eigenlijk het probleem? (...) De grote partijen zijn inderdaad naar het midden opgeschoven. Maar wat is er tegen de overeenstemming op hoofdpunten die wij vandaag zien? De ziekte van de twintigste eeuw was de politisering van het leven. De droom van onze eeuw was de transformatie van mens en maatschappij door het gebruik van macht, dat wil zeggen de politiek als verlossing. Maar de droom werd een nachtmerrie.’ Hij doelde hier op het nazisme. Nee, Francis Fukuyama had gelijk: ‘Er zijn geen ideologische concurrenten meer voor de liberale democratie en het gematigde kapitalisme dat wij om ons heen zien.’ En daarbij, al die pleitbezorgers voor meer directe vormen van democratie vergaten dat voor de doorsnee burger ‘politiek een lage prioriteit’ heeft, hun geluk hangt niet af van

de politiek. ‘Het pleidooi voor een directe democratie staat met zijn rug naar deze maatschappelijke werkelijkheid en blik op een romantisch ideaal.’ Ofwel: ‘Weg met de romantiek.’ Zelf vertrok Bolkestein overigens in dat jaar naar Brussel, om Eurocommissaris te worden, daar hij de Nederlandse politiek te saai was gaan vinden.

‘Democratie in verval’

Als het ging om de toestand van de politieke praktijk en van de kwaliteit van de democratie in Nederland, heerste er in 2001 bij tal van bestuurskundigen en politicologen grote somberheid.

Het is hier goed eraan te herinneren dat de democratiekritiek in die jaren en ook aan het begin van het afgelopen decennium niet van rechts kwam, maar van progressieve denkers en politici. Eén publicatie volstaat om dit aan te tonen: de bundel *Democratie in verval* uit 2001, dus vóór de opkomst van Fortuyn, samengesteld en van in- en uitleiding voorzien door de politicologen Joop van Holsteyn en Cas Mudde.¹⁷ Zij begonnen met het citeren van enige critici. Zoals Van Mierlo. In de Thorbecke-lezing van 2000 zei hij dat veel westerse landen iets hadden gedaan om de band tussen kiezer en gekozene te versterken. Behalve Nederland. En hij sprak, wederom, van de ‘steeds dringender noodzaak van democratische politieke vernieuwing’.

Sommige politicologen wilden het rond 2000 nog wel sterker uitdrukken. Koen Koch schreef in 2011: ‘Nederland is een regentenmaatschappij, waar men de schijn van democratie probeert op te houden.’ Emeritus hoogleraar politieke wetenschappen Hans Daudt stelde, om zich heen kijkend in Paars Nederland, dat het land ‘niet (kan) worden beschouwd als een vertegenwoordigende democratie. De parlementaire democratie fungeert slechts als een versluiierende ideologie voor een regentensysteem dat doet denken aan de Republiek sinds de zeventiende eeuw.’ Bart Tromp hekelde het ‘hoogst ondemocratische handelen dat “in Brussel” plaatsvindt’. En politicoloog Herman van Gunsteren wist waar de schuld lag van de falende democratie: bij ‘de politiek’: ‘Politici liegen over hun werk.’¹⁸

Van Holsteyn en Mudde concludeerden dan ook dat het verval van de democratie het gevolg was van het handelen van ‘de politieke en bestuurlijke elite’ zelf. Ze doelden op de overdracht van taken en verantwoordelijkheden aan de markt. Maar ook op ‘de toegenomen rol van de rechter, nationaal en internationaal, die zaken behandelt en beslissingen neemt met een hoogst politiek karakter, uiteraard zonder daarvoor verantwoording af te hoeven leggen’. Stemde dit uiteindelijk somber, zo vroegen zij zich aan het slot van hun bundel af, omdat de verbetering van de democratie ‘een inspanning vergt waartoe slechts een Baron von Münchhausen, die immers als een van de weinigen in staat was zichzelf op eigen kracht uit de problemen omhoog te hijsen, in staat is gebleken?’¹⁹

En toen kwam die baron, in de persoon van prins Pim. De reacties waren tweërlei. Fortuyn werd, door politici en commentatoren, weggezet als ‘gevaarlijk’, ‘reactionair’, ‘fascist’ en ‘polder-Mussolini’. En de kritiek op het bestaande politieke bestel verstomde even snel als drastisch. Nu is ‘de rechtsstaat’ een mantra geworden, te vergelijken met ‘De Oorlog’ waar Von der Dunk in april 2011 over sprak, en die Marcel ten Hooven met de komst van Wilders eigenlijk al ingestort zag, zoals het Oostblok in 1989.²⁰ De stilte na de moord op Fortuyn en de deconfiture van zijn LPF in kabinet en parlement was van korte duur. Kamerlid Ayaan Hirsi Ali en polemist/filmmaker Theo van Gogh zorgden met het filmpje *Submission* voor grote commotie; de laatste werd vermoord, de eerste feitelijk verbannen naar het buitenland, het

Pim Fortuyn, lijsttrekker van Leefbaar Rotterdam, arriveert in de hal van het gemeentehuis na de historische overwinning bij de gemeenteraadsverkiezingen van 6 maart 2002.

Zijn partij werd de grootste met 17 van de 45 zetels.

[Foto: ANP – Wim Vleghaar]

Girardiaanse principe van de zondebok om de rust te herstellen leek effectief. Tot vvd-afvallige Geert Wilders in 2006 als eenmansfractie begon. Door zijn standpunten en knalharde oorlogstaal wordt Fortuyn met terugwerkende kracht tot op zekere hoogte gerehabiliteerd als een in wezen eigenlijk niet zó dom of ongenueanceerd politicus. Zo somt Koen Vossen in dit *Jaarboek* op nuchtere en empirische wijze de verschillen op tussen de LPF en de PVV.

Pas door Wilders krijgt men oog voor het feit dat Fortuyn niet slechts een ‘islamofobe reactionair’ was, maar vooral een sterke modernisering van de democratie en het bestuur voorstond. Ik heb zijn program elders een uiting genoemd van wat historicus Jeffrey Herff, sprekend over het nazisme, heeft gemunt als reactionair modernisme: de politiek die zowel vooruit als achteruit wil in de tijd. Als naoorlogse voorbeelden noemde ik Ronald Reagan, Margaret Thatcher en ook Tony Blair. Zij zeiden allen te willen wat Fortuyn op zijn wijze samenvatte als ‘met laptop en latte op het dorpsplein, met bromsnor wakend in de buurt’.²¹ Deze combinatie van modernisering en traditionalisme zou later, om het succes van Beieren te omschrijven, *Laptop und Lederhosen* worden genoemd.

De ‘inquisitiedemocratie’

De ‘opstand der burgers’ in 2002 is nog altijd niet afdoende verklaard. Hoofdverklaring lijkt mij te zijn de vervreemding van de autochtone burgers in de grote steden, de politieke ont-

kenning van de wezenlijke veranderingen in de Nederlandse samenleving en bijgevolg het gevoel bij velen dat de uitspraak van Paarse ministers ‘Nederland is af’ gezien al die veranderingen een gotspe was. De schok over die opstand was bij politici als premier Kok jaren erna nog zo groot dat hij er, in gesprek met de historici Piet de Rooy en Henk te Velde, absoluut niet over wilde of kon praten.²²

Een verklaring voor die opstand tegen ‘de politiek’ mag hier echter niet onvermeld blijven, daar deze zelden in de debatten over ‘2002’ en ook over Wilders, inclusief de rechtszaak tegen hem, naar voren komt. En dat is de argwaan, zelfs haat, jegens alles wat autoriteit en bestuur heet. Deze is niet begonnen met Fortuyn, al sloot hij er wel naadloos op aan. Ik doel op het wegvallen van een gefundeerd historisch besef sinds dat in de welvaartsstaat vanaf de jaren zestig nauwelijks meer nodig leek. De oorlog was en bleef het enige model om tussen goed en fout te onderscheiden. Waarbij na de eerste heldhaftige periode steeds meer de schaduwzijden van die bezetting naar voren kwam: de collaboratie, de kille ontvangst van de overlevende terugkerende joden na 1945, enzovoorts.

Er ontstond vanaf de jaren zeventig een jacht op wat historicus M.C. Brands toen al noemde ‘het verkeerde verleden’.²³ Slavernij, politionele acties, collaboratie dan wel accommodatie, de harde opstelling van de regering na 1945 tegenover de terugkerende joden die de concentratiekampen hadden overleefd, daarna de Zuid-Molukkers, enzovoorts. Steeds meer groepen voelden zich slachtoffer van ‘de geschiedenis’, en de schuldige was ‘de overheid’. In literatuur en populaire geschiedschrijving maakte de anonieme ‘gewone man’ een sterke comeback, dankzij historische romans en boeken van bijvoorbeeld Hella Haasse, Geert Mak en Annejet van der Zijl.

Bestuurskundige Paul ’t Hart heeft in 2001 – dus vóór de doorbraak van dat zogeheten populisme – in zijn studie *Verbroken verbindingen* die jacht op het aan de kaak stellen van dat ‘verkeerde verleden’ op felle wijze gehekeld. In zijn ogen dreigde de politieke verwerking van het verleden ‘de contouren van een inquisitiedemocratie te krijgen’. En dit had grote gevolgen voor het parlement en het openbaar bestuur. ‘In een inquisitiedemocratie is het controle-ethos van de waakhonden op hol geslagen. Rechtsstatelijke waarden leggen het af tegen populistische. In een volksvertegenwoordiging die zich steeds verder voelt wegdrijven naar de politieke marge is men kennelijk zo bang om van een gebrek aan voeling met “de samenleving” te worden beschuldigd dat men iedere calamiteit of ongunstige ontwikkeling bij voorbaat als product van bestuurlijk falen gaat behandelen.’ De aanzwellende roep om onderzoek, processen en excuses kende volgens hem geen ingebouwde rem meer zodat hij niet aarzelde te spreken van een ‘nieuw soort McCarthyisme’.²⁴

Als we deze twee ontwikkelingen – de populaire geschiedschrijving over ‘de gewone man’ en dat ‘populistische McCarthyisme’ inzake het verleden dat neerkomt op: ‘we willen erkenning, vergelding en vergoeding van ons aangedaan leed’ – tezamen nemen, dan vormen zij enkele van de mentale *forces profondes* die aan ‘de opstand der burgers’ in 2002 voorafgingen.

‘Leve de elite!’

Door de opkomst van Fortuyn, en zeker van die van Wilders, is de democratiekritiek van de periode vóór 2001 omgeslagen in een *unvervroren* verdediging van de politieke status quo. D66 heeft zijn kroonjuwelen – rechtstreekse verkiezingen, referenda – in het magazijn gezet, zon-

der deugdelijke argumentatie, zodat het vermoeden gewettigd is dat Pechtold hiertoe besloot omdat de pvv ook deze directe democratie in het partijprogramma heeft gezet. D66 heeft met deze inruil van die directe democratie voor ‘fatsoen’ en ‘Europa’ de eerste tekenen vertoond van een gezeten burgerij in paniek: stel dat al die tokkies de burgemeester en de premier gaan kiezen! Ook GroenLinks heeft bij de verkiezingen van 2010 het referendum uit het programma gehaald, waarbij moet worden aangetekend dat de nieuwe directeur van hun wetenschappelijk bureau, Dick Pels, juist veel ziet in revitalisering van de democratie door meer horizontale en verticale interactie inclusief referenda.²⁵ Van de kant van wetenschappers verschijnen er de laatste tijd veel boeken en boekjes die de lof zingen van dat polderen, dat in de periode sinds de jaren zestig tot 2001 als verkapte karteldemocratie werd gezien.²⁶

Dat polderen en die ‘democratische rechtsstaat’ hebben in de afgelopen paar jaar dezelfde statische modelstatus gekregen als welke de oorlog een halve eeuw had. Dit standpunt is vooral normatief en niet historisch, een uiting van angst voor ‘de massa’. Genegeerd wordt immers het feit dat de Grondwet meermalen is gewijzigd, laatstelijk nog in 1983. En dat, iets praktischer aangaande het parlement, het aantal leden van de Tweede Kamer pas in 1956 van 100 naar 150 werd uitgebreid.

Die zucht naar behoud van de status quo gaat bij sommige historici en commentatoren zo ver dat zij – in reactie op de kritiek van ‘de populistten’ op ‘de elite’ – die elite nu van de ene op de andere dag zelf niet meer kritiseren maar de hemel in prijzen. Maarten van Rossem hanteert hierbij de hem kernmerkende eenvoudigste logica. Als de burger niet meer boos wil zijn, moet hij weer op de pvdA gaan stemmen. En een coververhaal van het naar hemzelf genoemde blad *Maarten!* gaf hij in 2010 de titel ‘Leve de elite!’ De kern van dit betoog was dat de panacee van de populistten als de pvv ‘voor de crisis die ze grotendeels zelf hebben veroorzaakt’ is ‘het land weer terug te geven aan de burgers’. Dit noemt hij ‘natuurlijk flauwekul’, want elites zijn er altijd geweest en zullen er altijd blijven. Dat een deel van de vvd met de pvv wilde gaan samenwerken, ‘maakt nog eens ten overvloede duidelijk dat de modale kiezer geen enkel staatsrechtelijk benul heeft. Daar heb je een deskundige en fatsoenlijke politieke elite voor nodig.’²⁷

‘Opleiding is de nieuwe verzuiling’

Hoe terecht de angst van die ‘fatsoenlijke en politieke elite’ is, wordt snoeihard duidelijk gemaakt in *Diplomademocratie* van Bovens en Wille dat dit jaar in een handeseditie uitkwam. Deze van grafieken en tabellen vergeven studie is in mijn ogen de meest onthutsende studie over parlement en bestuur van de afgelopen jaren. De kern van hun betoog: ‘Opleiding is de nieuwe maatschappelijke verzuiling.’ Hoger en lager opgeleiden zijn steeds meer in gescheiden werelden gaan leven. De hoger opgeleiden hebben de lager en middelbaar opgeleide burgers in de afgelopen paar decennia verdreven uit de bestuursfuncties op vrijwel alle sporten van de participatieladder in de samenleving: van woningbouwcorporatie en welzijnsinstellingen tot actiegroepen en organisaties voor het goede doel. Imrat Verhoeven had in 2009 in zijn boek *Burgers tegen beleid* al aangetoond dat het juist de beter opgeleide burger is die permanent in de stand-by stand staat om te protesteren tegen overheidsbeleid. Zij beginnen en organiseren de protestacties, tegen een snelweg of een gemeentelijke herindeling, waarbij de lager opgeleiden hooguit nog meedoen door een aangereikte poster voor het raam te hangen.